

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Поняття «інтерес» і проблеми його захисту в кримінальному судочинстві України

О.В. Мазур

кандидат юридичних наук,
адвокат, доцент кафедри
кримінально-правових
дисциплін,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Досліджено загальнотеоретичне поняття «інтерес», проаналізовано сучасні проблеми його реалізації учасниками кримінального судочинства, на підставі чого обґрунтовано ідеї щодо подальшого вдосконалення вітчизняної моделі кримінального провадження.

Исследовано общетеоретическое понятие «интерес», проанализированы современные проблемы его реализации участниками уголовного судопроизводства, на основании чего обоснованы идеи по дальнейшему усовершенствованию отечественной модели уголовного производства.

The general theoretic concept of interest is explored by an author, as well the modern problems of its realization by the criminal proceeding parties are analyzed. Grounded in the above research, the ideas on the further improvement of local criminal proceeding model are substantiated.

Ключові слова: інтерес у праві, заінтересовані особи, оскарження та досудове розслідування.

Постановка проблеми

У вітчизняній юридичній науці минулих років проблематика інтересу не завжди посідала належне місце. Так, дослідження змісту та спрямованості інтересу було переважно прерогативою суспільно-психологічних і педагогічних наук. Теоретико-прикладні дослідження категорії «інтерес» здебільшого стосувались аспектів походження інтересів, їх впливу на фор-

мування особистості та її життєвої позиції. Незважаючи на безумовну значимість таких наукових робіт, дослідженню проблем захисту інтересу в кримінальному судочинстві у них відводилася другорядна роль.

Однак на шляху до перетворення України у правову, соціальну державу перед науковцями постає невідкладне завдання переосмислення здавалося б давно відомих

наукових явищ, з метою надання їм сучасного демократичного наповнення та вдосконалення вітчизняного законодавства в душі поваги до прав та інтересів особи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню проблематики захисту інтересів у праві присвячені роботи сучасних українських учених: І.В. Венедіктової [1], О.М. Вінник [2], М.Р. Мазур [3], М.А. Самбора [4] та інших. Високо цінуючи внесок вказаних науковців, слід зазначити, що їх дослідження стосуються або проблем реалізації публічних і приватних інтересів у цивільному праві, або були здійснені до прийняття нового КПК України 2012 р., що й зумовлює необхідність подальшого наукового розроблення проблем захисту інтересу в кримінальному судочинстві.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Категорія «інтерес» – одна з найбільш складних і дискусійних у доктрині кримінального процесу. Пояснюється це тим, що термін «інтерес» входить до числа гранично абстрактних і, як правило, суперечливих за змістом понять. Звідси – неможливість його однозначного й сталого визначення та однакового застосування в різних галузях права. Тому дослідження поняття та сутності інтересу в кримінальному судочинстві дасть можливість не лише виявити слабкі місця правового регулювання захисту інтересів його учасників, а й запропонувати подальші шляхи вдосконалення вітчизняної моделі кримінального провадження.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження поняття та змісту категорії «інтерес» у кримінальному процесі України, аналіз основних проблем його реалізації учасниками кримінального судочинства та надання відповідних пропозицій щодо подальшого вдосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства, з метою ефективного використання та раціонального задоволення інтересів у правозастосовчій діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідження категорії «інтерес» має тривалий шлях історичного розвитку. На різних етапах історії до проблеми інтересів зверталися представники найрізноманітніших сфер науки і соціальної думки: філософи, соціологи, психологи, педагоги та мистецтвознавці. Ця обставина вказує на те, що «інтерес» є загальнонауковою категорією. Звичайно, у кожній науці відповідно до її специфічних цілей, предметів і методів дослідження склалося своє уявлення про цю категорію. Однак, задовго до появи перших наукових версій щодо поняття «інтерес у праві», сформувалася важлива філософська традиція пов'язувати інтерес особи з її прагненням мети, бажанням досягти задоволення як на рівні суспільства, так і на особистісному рівні.

Під філософським поняттям «інтерес» (від лат. *interest, intersum* – має значення, важливо, *inter esse* – бути між) розуміється об'єктивно значиме, необхідне для індивіда, сім'ї, класу, нації, суспільства в цілому. Водночас, подібне загальне і цілком слушне визначення феномен «інтерес» отримав лише у XIII столітті. Зокрема, К. Гельвецій вважав, що у своїй діяльності люди керуються прагненням до щастя, породженим любов'ю до себе, а насолода є єдиним предметом бажань людей. Поняття пристрастей, прагнення до щастя та інтересів у нього настільки тісні, що їхній зміст значною мірою збігається. Так, пристрасті спрямовані на реалізацію людського прагнення до щастя, а воно, у свою чергу, входить у визначення інтересу як такого, що «може дати нам задоволення чи позбавити нас від страждань» [5, с. 158].

Родоначалник німецької класичної філософії І. Кант щодо проблеми активності людини як суб'єкта пізнання зазначав: «Я стверджую, що безпосередній інтерес до краси природи ...завжди слугує ознакою доброї душі. Якщо цей інтерес звичний – він вказує на сприятливу для морального почуття душевну настроєність у тих випадках, коли поєднується зі схильністю до споглядання природи» [6, с. 171].

Вищевикладені підходи до філософського визначення поняття «інтерес» дають змогу сформулювати висновок про те, що найбільш часто вживаними його синонімами є: потреба, мотив, діяльність, спонукання, усвідомлення, мета, спрямованість суб'єкта.

Досліджуючи генезу категорії «інтерес у праві», сучасний науковець С. Михайлов дійшов висновку про те, що термін «інтерес» походить від латинського словосполучення *inter esse* і означає «знаходитися між чим-небудь», «розрізнятися», «мати важливе значення». З часом це словосполучення перетворилося в юридичний термін *interesse*, який використовувався римськими юристами для назви платні, що нараховувалася у вигляді відсотків за надання позики [7, с. 12]. У другій половині XIII ст. термін римського права «*interesse*» був запозичений каноністами – творцями системи західноєвропейського канонічного права. Мета використання цього терміна полягала в розмежуванні законної платні за надання позики та гріха лихварства. З канонічного права термін поширився в німецьку мову – виникло слово «*interesse*» в значенні «користь, вигода».

Загальноновизнано, що до російської мови слово «інтерес» потрапило з німецької на початку XVIII століття. Вважається, що вперше його увів до вжитку Петро I у 1703 році. Пізніше значення слова інтерес – «увага, що проявляється до будь-кого, будь-чого», «цікавість», «захопливість», «важливість», «значення», «користь» – виникло в російській мові під впливом французького «*intérêt*».

Водночас, попри свою багатовікову історію розвитку, термін «інтерес» досі не знайшов свого літературного визначення та закріплення в українській мові. Цим, зокрема, пояснюється відсутність єдності поглядів юристів на роль інтересів у праві, і тому основні концепції інтересу, що використовуються в юриспруденції, мають різний зміст.

Водночас установлення чіткого поняття та сутності категорії «інтерес» має не лише теоретичне, а й велике практичне

значення для захисту прав і законних інтересів учасників кримінального судочинства.

Зокрема, у чинному кримінально-процесуальному законі термін «інтерес» зустрічається у низці норм. Так, у ст. 58 КПК України зазначено про представника інтересів потерпілого; у ч. 3 ст. 63 КПК України – про представників інтересів цивільних позивачів і цивільних відповідачів. У п. 12 ч. 2 ст. 36 КПК України передбачено право прокурора пред'являти цивільний позов в інтересах держави та громадян, які через фізичний стан чи матеріальне становище, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права. Також, у ч. 7 ст. 223 КПК України вказано, що понятими не можуть бути особи, заінтересовані в результатах кримінального провадження; у ч. 6 ст. 396 КПК України закріплено обов'язок апелянта надати до апеляційної скарги її копії у кількості, необхідній для вручення усім учасникам, інтересів яких стосується апеляційна скарга.

Поряд із цим, у деяких нормах чинного КПК України вживається термін «законні інтереси». Наприклад, у ст. 47 КПК України йдеться, що захисник зобов'язаний використовувати всі передбачені законом засоби для захисту законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого; у ч. 3 ст. 223 КПК України закріплено, що слідчий і прокурор вживають заходів для забезпечення присутності осіб, чий права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені. При цьому, у КПК України не розкривається зміст понять «інтерес», «законний інтерес» та «заінтересовані особи».

Не вніс ясності у вирішення цих питань і Конституційний Суд України, який у п. 3.2. мотивувальної частини свого рішення від 1 грудня 2004 р. (справа про охоронюваний законом інтерес) вказав, що інтерес може бути як охоронюваним законом, правоохоронюваним, законним, так і незаконним, тобто таким, що не захищається ні законом, ні правом. Наголос на «охоронюваності законом» чи законності

того чи іншого інтересу законодавець робить не завжди, зважаючи на те, що згадувані в законах інтереси не суперечать Конституції України або впливають з її змісту [8]. Таким чином, фактично розрізняючи терміни «інтерес», «законний інтерес», «охоронюваний законом інтерес», Конституційний Суд України не вказує на обґрунтування формальної відмінності між цими категоріями.

Вбачається, що критерієм законності інтересу не може бути його відповідність/невідповідність завданням кримінального провадження, визначеним у ст. 2 чинного КПК України. Зокрема, підозрюваний не завжди заінтересований у тому, щоб злочин був розслідуваний повно і всебічно або щоб співучасники були притягнуті до кримінальної відповідальності. Інтереси потерпілого, цивільного позивача, як правило, пов'язані з викриттям підозрюваного, його подальшим засудженням; однак іноді, з різних причин, потерпілий може зайняти позицію, пов'язану із захистом обвинуваченого.

Вважаємо, що також не є критерієм законності інтересу його обов'язкове закріплення в законі. Так, відповідно до п. 11 ч. 3 ст. 42 КПК України, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають право заборонити застосування технічних засобів при проведенні окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з метою нерозголошення відомостей, які містять таємницю, що охороняється законом, чи стосуються інтимного життя особи. Отже, як законний інтерес варто розцінювати бажання заінтересованих осіб не розголошувати подібні обставини, виявлені при провадженні слідчих дій, хоча це і не передбачено безпосередньо в законі. Звичайно, здебільшого підозрюваний (обвинувачений) захищає інтереси, закріплені в законі, тобто правові. Однак можуть виникнути інтереси, що не охоплюються законом, але які мають для особи істотне значення: бажання розглянути кримінальну справу не за місцем проживання, прагнення зберегти невідомим для знайомих і рідних факт притягнення до

кримінальної відповідальності, тобто не правові. Такі інтереси є предметом права на захист, якщо вони не протиставляються правовим інтересам і не перешкоджають встановленню істини у справі. Визнання подібних інтересів незаконними та відмова включити їх у предмет права на захист може спричинити виникнення протидіючих правосуддю інтересів. Тому сумнівно відносити до законних інтересів тільки правові.

Більше того, не є підставою для безумовного визнання інтересу особи як незаконного лише те, що такий її інтерес не збігається з інтересами правосуддя. Зокрема, нерідко підозрюваний, який насправді вчинив злочин, бажає уникнути відповідальності, зменшити ступінь своєї вини, уникнути заслуженого покарання. З цієї метою він може відмовитися від дачі показань або давати неправдиві показання, що відповідає його намаганням уникнути відповідальності й покарання. Відповідний процесуальний статус підозрюваного (обвинуваченого) забороняє примушувати його до дачі показань та звільняє від відповідальності за завідомо неправдиві показання, отже, такий інтерес є законним інтересом. Інша постановка питання перетворить захист у формальність, обмежить способи реалізації інтересів підозрюваного (обвинуваченого), що суперечить ч. 2 ст. 63 Конституції України.

Ураховуючи вищевикладене, автор дійшов таких висновків.

По-перше, категорія «інтерес» – це єднання об'єктивного та суб'єктивного. Об'єктивне полягає в залученні конкретної особи до кримінального процесу як певного суб'єкта, а суб'єктивне – в оцінці особою можливих наслідків розгляду кримінальної справи. Єдність об'єктивного та суб'єктивного обумовлена, з одного боку, реально існуючим процесуальним статусом особи, а, з іншого – відображенням у її свідомості певних потреб у вигляді цілей і засобів, способів їх реалізації.

По-друге, «законними інтересами» слід визнавати будь-які інтереси, якщо вони реалізуються передбаченими законодав-

ством засобами і не суперечать чинному кримінальному процесуальному законодавству.

За всієї простоти та прозорості вищевказаного визначення законного інтересу, нерідко суб'єктам кримінального процесу на практиці його не так просто захистити. Йдеться про випадки незаконного спрощення процесуальної форми суб'єктами кримінального процесу, для скорочення часу і сил на провадження слідчих чи судових дій. Зрозуміло, що така економія досягається на шкоду як законним інтересам інших суб'єктів, так і об'єктивній істині в цілому.

Наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 236-7 КПК України 1960 р., особа, інтересів якої стосувалась порушена кримінальна справа, мала право подати скаргу на постанову про порушення кримінальної справи за фактом вчинення злочину. Так, у 2012 р. генеральним директором ТОВ «Н» громадянкою З. була подана до суду скарга на постанову про порушення кримінальної справи, яка майже два роки розслідувалася «за фактом». На обґрунтування своєї скарги З. зазначила, що протягом останніх двох років її, як генерального директора, постійно допитують як свідка, у неї неодноразово відбирають зразки почерку та підписів, з нею фактично поводяться як із підозрюваною, а в самому товаристві проводяться виїмки, надсилаються численні запити тощо, що порушує нормальні умови роботи товариства та безпосередньо зачіпає законні інтереси З.

Постановою Шевченківського районного суду м. Києва від 15 червня 2012 р. (справа № 2610/14137/2012) було відмовлено у відкритті провадження за скаргою З. у зв'язку з тим, що до матеріалів справи не була долучена оскаржувана постанова слідчого. Нагадаємо, що ст. 98-2 КПК України 1960 р. передбачала вручення копії постанови про порушення справи виключно особі, щодо якої порушено справу та потерпілому. Якщо ж справа порушена «за фактом», то особа позбавлена процесуальної можливості отримати її копію від слідчого, про що суду було достеменно відомо.

Дивно, що й сьогодні зазначеної постанови суду чомусь немає в електронній базі Єдиного державного реєстру судових рішень.

При повторному поданні громадянкою З. своєї скарги, постановою Шевченківського районного суду м. Києва від 22 червня 2012 р. (справа № 2610/15398/2012) їй вдруге було відмовлено у відкритті провадження з тих підстав, що З. начебто не надала достатніх обґрунтувань порушення її прав і законних інтересів. Зазначимо, що цієї постанови суду також немає в електронній базі Єдиного державного реєстру судових рішень.

Не зупиняючись на шляху захисту своїх законних інтересів, З. утретє подала скаргу на постанову про порушення кримінальної справи. Постановою Шевченківського районного суду м. Києва від 10 липня 2012 р. З. було відмовлено у відкритті провадження через те, що «...у скарзі взагалі не зазначено, які саме законні права та охоронювані інтереси З., як генерального директора ТОВ «Н», порушено, та у чому саме це порушення полягає...» [9].

Аналогічною була й доля четвертої скарги: постановою Шевченківського районного суду м. Києва від 26 липня 2012 р. (справа № 2610/18037/2012) також було відмовлено у відкритті провадження з огляду на те, що до матеріалів скарги оскаржувана постанова не була долучена, що начебто позбавило суд можливості зробити обґрунтований висновок про її наявність. Вказана постанова суду з невідомих причин також відсутня в електронній базі Єдиного державного реєстру судових рішень. Зауважимо, що до кожної зі своїх скарг З. долучала лист-відповідь слідчого про відмову в наданні їй оскаржуваної постанови про порушення кримінальної справи. Тому суддям було відомо як про сам факт наявності такої кримінальної справи, так і про неможливість З. надати копію оскаржуваної постанови. Звертаю особливу увагу на той факт, що йшлося лише про відкриття провадження за скаргою, тобто про реалізацію гарантованого ст. 8 Конституції України права особи на судовий захист. Через вищевказані без-

підставні відмови суду, одночасно із поданням своєї п'ятої скарги на постанову про порушення кримінальної справи, зневірившись у вітчизняному судочинстві, З. звернулася із заявою про вихід із громадянства України.

На диво, постановою Шевченківського районного суду м. Києва від 21 серпня 2012 р. було задоволено скаргу З. і нарешті скасовано незаконну постанову про порушення кримінальної справи [10]. У подальшому таке рішення суду першої інстанції підтримали своїми ухвалами суди апеляційної та касаційної інстанцій [11], справу було закрито.

Як видно з прикладу, судове оскарження тривало майже рік. Нагадаємо, що п. 3 ч. 1 ст. 303 чинного КПК України передбачає можливість оскарження лише рішення слідчого про закриття кримінального провадження, а не про його початок. Отже, відкрите «за фактом» кримінальне провадження може тривати вічно, час від часу зупиняючись, відновлюючись, тримаючи у такий спосіб під тиском відповідних осіб. Виходить, що пострадянський КПК України (1960) на початковій стадії провадження все ж таки був більш гуманним, адже передбачав право заінтересованої особи оскаржити незаконне рішення порушення кримінальної справи і в такий спосіб захистити законні інтереси особи.

На думку автора, в умовах нестабільної економічної ситуації в країні та корупційності правоохоронних органів, передчасною та невиправданою є відмова законодавця від стадії порушення кримінальної справи, яка включала в себе перевірку приводів і підстав до порушення справи, а також механізм судового оскарження рішень про порушення/закриття кримінальної справи. В Україні є відповідне правове підґрунтя для запровадження інституту судового контролю за законністю відкриття кримінального провадження, що сприятиме захисту прав та інтересів осіб від незаконного кримінального переслідування.

Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 55 Конституції України кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій

чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [12]. Також, у Рішенні Конституційного Суду України від 25 листопада 1997 р. № 6-зп сформульовано правову позицію, за якою удосконалення законодавства в контексті ст. 55 Конституції України повинно бути поступовою тенденцією, спрямованою на розширення судового захисту прав і свобод людини, зокрема судового контролю за правомірністю й обґрунтованістю рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень [13]. Крім цього, відповідно до абз. 6 п.п. 4.2 п. 4 Рішення Конституційного Суду України від 23 травня 2001 р. № 6-рп/2001 право на судовий захист належить до основних, невідчужуваних прав і свобод людини і громадянина та відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану, а недосконалість інституту судового контролю за досудовим слідством не може бути перепорою для оскарження актів, дій чи бездіяльності посадових осіб органів державної влади [14].

І той факт, що сьогодні слідчим чи прокурором не виноситься окремих процесуальних документів у вигляді постанови про порушення кримінальної справи, не може бути підставою для відмови в наданні заінтересованій особі права на судове оскарження рішення про початок досудового розслідування. Дійсно, з точки зору теорії держави та права, внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань підпадає під поняття «дії органу державної влади», що може бути оскаржено згідно зі ст. 55 Конституції України.

Якщо ж вважати, що законодавець раз і назавжди рішуче відмовився від стадії порушення кримінальної справи, можна запропонувати інший механізм захисту інтересів осіб. Так, у провадженнях, де не встановлена особа правопорушника (у «фактових» провадженнях), прокурор одразу після закінчення передбачених ч. 1 ст. 49 КК України строків давності звертатиметься до суду з клопотанням про закриття кримінального провадження. Про

день і час судового розгляду зазначеного клопотання прокурора завчасно повідомлятимуться потерпілий, заявник та інші заінтересовані особи (за їх письмовим клопотанням). Якщо в судовому засіданні прокурор доведе, що всі необхідні слідчі та розшукові дії були виконані, але особу правопорушника встановлено не було і вичерпано можливості отримати нові докази, суд, вислухавши думку учасників такого судового розгляду, виноситиме ухвалу про закриття кримінального провадження. При цьому, така ухвала суду може бути оскаржена в апеляційному порядку. У разі скасування апеляційною інстанцією ухвали суду, кримінальне провадження з відповідними вказівками повертатиметься прокурору для організації подальшого розслідування. Вважаю, що вищевказаний механізм закриття «фактових» проваджень є цілком можливим у всіх категоріях справ, крім особливо тяжких злочинів, а також злочинів проти миру та безпеки людства.

Висновки

Таким чином, інтерес у кримінальному процесі полягає у поєднанні об'єктивних і суб'єктивних чинників, тобто в певному процесуальному статусі суб'єкта та відображенні в його свідомості відповідних потреб у вигляді цілей і засобів їх реалізації, оцінки особою можливих для неї наслідків розгляду кримінальної справи. «Законними інтересами» слід визнавати будь-які інтереси, якщо вони реалізуються передбаченими КПК України засобами та не суперечать чинному кримінальному процесуальному законодавству.

Нині, розпочате в Україні кримінальне провадження, у якому не встановлено особу правопорушника, може тривати вічно – через відсутність законодавчо визначених граничних строків таких проваджень. Для країни з кризою довіри до органів розслідування існування не обмеженого строками кримінального провадження само по собі є потенційно небезпечним. З огляду на це автором запропоновано модель судового механізму закриття «фактових» кримінальних проваджень. Відправною точкою при вирішенні питання щодо судо-

вого закриття кримінального провадження, у якому не встановлено особу правопорушника, може стати вплив передбачених ч. 1 ст. 49 КК України строків давності. Право звернення до суду із клопотанням про закриття кримінального провадження слід надати прокурору, який здійснював процесуальне керівництво досудовим розслідуванням. Про день і час судового розгляду зазначеного клопотання прокурора завчасно повідомлятимуться потерпілий, заявник та інші заінтересовані особи (за їх письмовим клопотанням). Заінтересовані особи матимуть право оскаржити в апеляційному порядку ухвалу суду про закриття кримінального провадження.

Зазначена конструкція, по-перше, спонукатиме прокурора до посилення нагляду за розслідуванням, а також підвищить активність слідчих у провадженнях, де не встановлено особу правопорушника; по-друге, дасть можливість закрити безперспективні та відверто надумані провадження, що зменшить навантаження на органи розслідування; по-третє, обмежить певними строками таке кримінальне переслідування. При цьому будуть дотримані законні інтереси й самого заявника (потерпілого), який матиме змогу пересвідчитись у повноті проведеного розслідування, а також матиме право заперечувати проти закриття провадження чи оскаржити таке рішення до суду апеляційної інстанції. Прокурор належним чином готуватиметься до судового розгляду клопотання про закриття провадження, адже йому доведеться перед самим потерпілим, дивлячись йому у вічі, доводити всебічність та вичерпність проведеного розслідування, що сприятиме довірі до прокуратури та підвищенню її авторитету.

Автор вірить у те, що запропоновані зміни до чинного КПК України позитивно вплинуть на процес захисту інтересів фізичних і юридичних осіб від незаконного кримінального переслідування, пришвидшать процес розслідування та забезпечать контроль громадськості – в особі потерпілих – за законністю закриття кримінальних проваджень.

Список використаних джерел

1. *Венедіктова І.В.* Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві : монографія / І.В. Венедіктова. – Харків : Нове Слово, 2011. – 260 с.
2. *Вінник О.М.* Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів у господарських товариствах : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право ; господарське процесуальне право» / О.М. Вінник ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 631 с.
3. *Мазур М.Р.* Захист прав та законних інтересів осіб, які зазнали незаконного кримінального переслідування чи (та) засудження в кримінальному процесі : законодавче регулювання і практика застосування / М.Р. Мазур // Часопис Київського університету права. – К., 2011. – № 2. – С. 254-259.
4. *Самбор М.А.* Інтерес у праві : загальнотеоретичні аспекти розуміння та реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М.А. Самбор ; Київський національний ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 20 с.
5. *Гельвецій К.А.* Сочинения : В 2-х т. / К.А. Гельвецій. – М. : Мысль. – 1973-1974. – Т. 2. – 603 с.
6. *Кант И.* Критика способности суждения : Пер. с нем. / И. Кант. – М. : Искусство, 1994. – 367 с.
7. *Михайлов С.В.* Категория интереса в российском гражданском праве / С.В. Михайлов. – М. : Статут, 2002. – 205 с.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) : від 1 грудня 2004 р., № 18-рп/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 50. – С. 67.
9. Постанова Шевченківського районного суду м. Києва від 10 липня 2012 р. у справі № 2610/17062/2012 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.court.gov.ua
10. Постанова Шевченківського районного суду м. Києва від 21 серпня 2012 р. у справі № 2610/18037/2012 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.court.gov.ua
11. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 березня 2013 р. справі № 5-1411км13 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.court.gov.ua
12. Конституція України // Відомості Верховної Ради України, 1996. – № 30. – 23 липня 1996 р. – Ст. 141.
13. Рішення Конституційного Суду України від 25 листопада 1997 р. № 6-зп (справа громадянки Дзюби Г.П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи) // Вісник Конституційного Суду України, 1998. – №1.
14. Рішення Конституційного Суду України від 23 травня 2001 р. № 6-рп/2001 (справа щодо конституційності статті 2483 ЦПК України) // Вісник Конституційного Суду України, 2001. – № 3.